

DR. ÉGETŐ EMESE:

A TERMELÉS TÉNYEZŐI ÉS A NÖVEKEDÉS TENDENCIÁI A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGBAN

A mezőgazdaság növekedési tényezői

A mezőgazdasági termelés sajátos vonásai szinte kivétel nélkül a természeti tényezők hatására vezethetők vissza: a föld alapvető termelési tényező, a munkatárgyak élőszerkezetek, a termelési folyamatban nagy szerepe van a természeti folyamatoknak, a termelés eredményét nemcsak a ráfordítások, hanem természeti tényezők (időjárás stb.) is befolyásolják. A természeti tényezők nagy súlya módosítja a mezőgazdaság növekedésének a feltételeit is.

Előszőr is: a mezőgazdaságban eleve kézenfekvő, hogy a tőke összetétele, de egyáltalán a termelési tényezők mennyiségi aránya önmagában nem tükrözi a kapacitást, az előállítható termelési volument. Az élő- és holtmunka mennyiségén és egymáshoz való arányán kívül a rendelkezésre álló hasznosítható földterület nagysága és *minősége, természetes termelékenységé*

alapvetően befolyásolja a termelés eredményét. A $\frac{c}{v}$ arányt, amely az eszközök élő munkafelszívó képességét — a technikai, illetve szerves összetételt fejezi ki, nemcsak az eszközök mennyisége és minősége, hanem a földterület nagysága is alakítja. Így további két mutató arányára kell felbontanunk a technikai összetétel mutatóját:

$$\frac{c}{v} = \frac{c}{f} : \frac{v}{f}; \text{ illetve } \frac{A}{L} = \frac{A}{F} : \frac{L}{F}$$

Sajnos a földértékelés megoldatlansága¹ következtében a földet mint ráfordítást nem tudjuk közös nevezőre hozni a másik két termelési tényezővel, természetes mértékegysége pedig minőségét nem juttatja kifejezésre.

A termelési eszközök alkalmazásának lényeges sajátossága a mezőgazdaságban, hogy a gépesítésnek — ellentétben az iparral — nincs (vagy csak másodlagosan) kapacitásbővítő hatása; a gépesítés élő munkát szabadít fel, azaz abszolút módon csökkenti az eszközök élő munkafelszívó képességét. (A

1. A föld reális értékelése egyre sürgetőbb probléma. Ahogyan a vizet nem sorolhatjuk ma már a szabad javak közé (s lassan a levegőt sem), a termőföldet sem. Több javaslat is van (lásd: Szabó Gábor: A föld gazdasági értékeléséről a szocializmusban. MTA. Közgazdaságtudományi Intézet Közleményei, 1968/2.). A KSH a magyar nemzeti vagyon értékelése során a föld szerepét a nettó termelési értékben 25%-ra becsülte; így 1 kat. hold termőterület értékét a területegységre jutó nettó termelési érték 25%-ának, 3%-os kamatlábbal való felkamatolása alapján határozta meg.

kapacitásbővítő hatást az ágazatra vonatkoztatjuk, mivel az optimális üzemi méretet természetszerűleg megváltoztatja. Ez is a harmadik termelési tényező hatása: az egyes üzemek méreteinek növekedése nem feltétlenül jelenti az ágazat méreteinek, kapacitásának növekedését. Ugyanígy az üzemek számának növekedése sem.)

A kapacitást sem értelmezhetjük pusztán eszközhatékonyságként, mivel a földterület nagysága és minősége alapvetően befolyásolja a termelés volumenét. Egyrészt a földterület mennyiségileg általában nem bővíthető korlátlanul — sőt hazánkban csökken a mezőgazdasági terület, ezért a mezőgazdasági termelés kiterjesztésének, bővítésének extenzív módja korlátozott. Az előzőekből viszont ismét egy lényeges sajátosság következik: a *termelés volumenét* (a kapacitást) *a mezőgazdaságban az élőmunka termelékenységének változása közvetlenül nem befolyásolja; a kapacitás itt akkor bővül, ha a területi termelékenység — a területegységre jutó termelés, a belterjesség — fokozódik.* A kapacitás képletét is két másik mutató viszonyára kell tehát felbontanunk:

$$\frac{v+m}{c} = \frac{v+m}{f} : \frac{c}{f}; \quad \text{ill.} \quad \frac{T}{A} = \frac{T}{F} : \frac{A}{F};$$

Mivel a területi termelékenység azonban függ az élőmunka mennyiségétől és hatékonyságtól is:

$$\frac{v+m}{f} = \frac{v}{f} \cdot \frac{v+m}{v};$$

a kapacitás, illetve az eszközigényesség teljes képlete a következő:

$$\frac{c}{v+m} = \frac{c}{f} : \frac{v+m}{f} = \frac{\frac{c}{f} : \frac{v}{f}}{\frac{v+m}{f} : \frac{v}{f}}; \quad \text{ill.} \quad \frac{A}{T} = \frac{A}{F} : \frac{T}{F} = \frac{\frac{A}{F} : \frac{L}{F}}{\frac{T}{F} : \frac{L}{F}};$$

Másrészt nemcsak a földterület nagysága, hanem minősége, természetes termelékenysége is befolyásolja a ráfordítások hatékonyságát: azonos ráfordítás a különböző minőségű földeken különböző eredményt ad.

A mezőgazdaságban ennek következtében még semleges technikai fejlődés esetén sem határozza meg a termelési tényezők aránya a termelési érték belső szerkezetét. Végső soron ez az oka annak, hogy a hatékonyság problémái (kapacitás, kivételes termelékenység) a mezőgazdaságban már akkor felvetődtek, amikor az iparban még nem jelentkeztek (csökkenő hozadék, különbozoti járadék).

Másodszor az a tény, hogy a munkatárgyak élőszervezetek, legalább olyan súllyal befolyásolja a mezőgazdasági termelést, mint a föld szerepe. Az élőszervezetek növekedéséhez és fejlődéséhez meghatározott sajátos feltételeket kell biztosítani, méghozzá együttesen és meghatározott arányban. Ez a mezőgazdasági termékek termelését két irányban is sajátossá teszi. Egyrészt *adott termékeket nem lehet bárhol és bármikor termelni*, hanem csakis meghatározott éghajlati, talaj, csapadék stb. feltételek között. Ez eleve konzerválja a termékstruktúrát: új termék termelésének a bevezetése erősen korlátozott (gyapot!). Másrészt *egyes munkaműveletek elhagyásának a*

lehetősége (szándékos minőségrontás) *rendkívül korlátozott*, mivel ez nemcsak a minőséget, hanem a mennyiséget is veszélyezteti (ellentétben az iparral). Továbbá, a növények és állatok örökletes tulajdonságai ugyanúgy tényezői a természetes termékenységeknek, mint a föld minősége. Az örökletes tulajdonságok — amelyek korlátozzák a pótlólagos ráfordítások hatékonyságát — megváltoztathatók nemesítéssel, fajtakiválasztással stb., de ez nem feltétlenül jelent új terméket a szó kereskedelmi értelmében. (Attól, hogy bővebben termő búzafajtát termelnek, attól az a piacon mégis csak lisztként fog megjelenni, és a tej is tej marad függetlenül a szarvasmarha fajtájától). Ebből viszont két dolog is következik: elsősorban a munkatermelékenység növekedése a mezőgazdaságban — mint általában a kitermelő, ill. alapanyag-termelő ágazatokban — főként a termelés költségeit csökkenti részben a volumen növelésén, részben pedig az alkalmazott élőmunka csökkenésén keresztül, de *ritkán eredményez új használati értéket* (mármint a fogyasztó szempontjából);² másodsorban a mezőgazdaságban — ellentétben az iparral — a munkatárgyak, *a növények és állatok sohasem töltenek be passzív szerepet a termelés növekedésében*, mivel „fejlesztésük”, örökletes tulajdonságaik megváltoztatása az alapja a mezőgazdasági termelés fejlődésének. Az eszközráfordítások oldaláról ez azt jelenti, hogy az eszközöknek más csoportjai azok, amelyek az élőmunka —, és más csoportjai azok, amelyek a területi termelékenységet növelik.

Harmadszor: a természeti folyamatok nagy súlya a mezőgazdasági termelés folyamatában azt eredményezi, hogy a termelési periódus viszonylag hosszú és csökkentése korlátozott, továbbá a munkafolyamat széttördelt, és egymást követő munkaműveletek nem párhuzamosíthatók (az időben), ellentétben az iparral, ahol az egymást követő műveletek térben és időben is egymás mellé kerülhetnek. Gazdasági következményeit tekintve ez azzal jár, hogy egyfelől az eszközök és a munkaerő kapacitaskihasználása — napi időalapjának kihasználása — alacsonyabbfokú és korlátozottan növelhető; másfelől, ugyancsak az idényjelleg következtében *a termelő alapok forgási számának növelése korlátozott*. Ez is alátámasztja azt a korábbi következtetésünket, hogy a mezőgazdaságban az élőmunka termelékenységének növekedése önmagában véve nem kapacitásbővítő tényező; ezt a szerepet itt a területi termelékenység növekedése tölti be. Fordított a helyzet azonban a termelés jövedelmezőségét tekintve: — *a területi termelékenység növekedése közvetlenül nem hat a jövedelmezőségre* — mert rendszerint nemcsak pótlólagos eszközszükséglettel, hanem pótlólagos élőmunkaigénnyel is jár — *annak növekedése közvetlenül a munkatermelékenység növekedésével kapcsolatos*. Valószínűleg ez az oka annak, hogy a területi termelékenység növelése a mezőgazdaság minden fejlődési szakaszában döntő jelentőségű volt. Hiszen ha az *élőmunka termelékenységének növekedése* volument nem növel, de a termelő alapok forgását sem gyorsítja meg, akkor *a jövedelmezőséget is csak akkor növeli, ha csökken az élőmunka abszolút mennyisége; pontosabban relatív mennyiségének csökkenése csak abban az esetben növeli, ha a földhöz képest is csökken* (nemcsak az eszközökhöz képest). Természetesen marad még nyitott kérdés több is, de azok külön vizs-

2. A mezőgazdaságban az új használati értékek megjelenése és elterjedése lényegében lezárult a nagy felfedezések korát követő időszakban. Lehetséges, hogy az emberiség a harmadik évezredben kénytelen lesz rátérni az algák, vagy hasonlók fogyasztására, de ez ma még a jövő zenéje.

gálatot igényelnek. Az eszközigenyesség és a jövedelmezőség összefüggésére vonatkozó általános megállapítások ezekkel a kiegészítésekkel alkalmazhatók a mezőgazdaságra.

A természeti tényezők nagy súlya a mezőgazdasági termelés általános, ha úgy tetszik örök érvényű³ jellemzője, *a természeti feltételek gazdasági következményei azonban merőben ellentétesek lehetnek a gazdasági fejlődés különböző szakaszaiban.*

Igen szemléletes példa erre a mezőgazdasági termékek árszínvonalának, ill. az értéktörvény érvényesülésének a változása. A klasszikus kapitalizmusban a mezőgazdasági tőkés üzemek, amelyek a legrosszabbnál jobb földön gazdálkodtak, különbözőzeti járadékra tettek szert, mivel a mezőgazdasági termékek árát nem az átlagos, hanem a legrosszabb földön átlagos technikával termelt termékek ráfordításai szabályozták⁴. A mezőgazdasági árszínvonal tehát magas volt az ipari árszínvonalhoz képest; manapság viszont éppen fordított a helyzet: a mezőgazdasági árszínvonal világszerte csak az átlagos, vagy annál valamivel még jobb földek ráfordításait téríti meg, s így a mezőgazdaság mindenütt támogatásra szorul. Pedig a földek minősége ma is különböző, s a gazdálkodás tárgyának monopóliuma is fennáll. Valaminek mégis meg kell változni, s ezt az egyéb tényezőt a legegyszerűbb módon úgy találhatjuk meg, ha azt vizsgáljuk, hogy a kapitalizmus több évszázados fennállása alatt miért nem alakult át az egész mezőgazdasági termelés tőkés termeléssé (bérmunkások tömegével) és ami a kérdés másik oldala, hogy miért maradt el a mezőgazdasági termelés technikai fejlődése az ipar mögött.

A mezőgazdaság tőkés fejlődésének különböző útjait szokás megkülönböztetni: porosz-utas, amerikai-utas, francia-utas stb., de ami a végeredményt illeti: sehol sem vált általánossá, kizárólagossá a tőkés módon való termelés, s Nyugat-Európában éppen nem.⁵ Kétségtelen, hogy a földtulajdoni viszonyoknak jelentős szerepe volt a mezőgazdasági termelés fejlődésében, de nem foghatjuk fel kizárólag feltételként: *ma már eredmény is.* És éppen ez az elgondolkoztató: amennyiben a tőke nem hajtotta uralma alá a mezőgazdaságot,⁶ akkor az nem is volt jövedelmező számára, illetve mindig kedvezőtlenebb befektetési terület maradt más lehetőségek mellett.

Miért kedvezőtlenebb terület a mezőgazdaság a tőke értékesülése számára, mint a termelés bármely más területe? Azért, mert a tőkés módon való termelés feltétele, hogy a befektetett tőke megnövekedve térjen vissza forgási folyamatából; dinamikájában szemlélve pedig: a megnövekedett tőke megnövekedett haszonnal térjen vissza. Az a tény azonban, hogy az áruk a tőke termékei, nem változtat azon, hogy áruk: amennyiben a termelékeny-

3. Az „örök érvényű” természetesen nem azt jelenti, hogy állandóan azonos jellegű, vagy súlyú marad a természeti tényezők hatása, csak azt, hogy mindig lesz és mindig nagyobb lesz, mint az iparban.

4. A mezőgazdaság fejlődése szempontjából történelmileg jelentősebb szerepet játszott az abszolút földjáradék és a földmagántulajdon monopóliuma. Azért említem mégis a különbözőzeti járadékot, mert az árdiszparitás szempontjából viszont ennek volt nagyobb súlya, s differenciáló hatása az abszolút járadéktól függetlenül érvényesül.

5. Lásd: Forgács Katalin: A tőkés agrárfejlődés dilemmája. MTA. Közgazdaságtudományi Intézet, 1971. Kézirat.

6. Tulajdonképpen a tőke mindig „kívülről jön”. A tőkés ipar kifejlődése sem egyszerűen a kisárutermelők differenciálódásának eredménye, mert az rendkívül hosszadalmas folyamat lett volna. Ezt a folyamatot a gyarmatok kirablása révén felduzzadt kereskedelmi tőke behatolása gyorsította fel.

ség növekedése következtében kínálatuk megnövekszik, értékük csökkenni fog. A termelékenységi értékcsökkentő hatása azonban csakis adott használati érték, termékfajta egységére vonatkozhat, de nem a termelés egységére, amennyiben tőkéről van szó. Ellenkező esetben adott nagyságú tőkével mindig kisebb értéket és értéktöbbletet lehetne szerezni, ami nyilvánvalóan fékezne a termelékenységi növekedését és ellentétben áll a tőke természetével. Ha viszont az adott áru értéke csökken, ha növekszik a munka termelékenysége — márpedig általában csökken, — akkor a tőke csökkenő hatékonysága csakis úgy kerülhető el, ha: a) a munkatermelékenység növelésével arányosan bővül a termelés, s a piac fel is szívja a növekvő-kínálatot, azaz, ha a *termék piaca monopolizálható*; b) ha új termékeket produkál, amelyek drágábbak, de mivel használhatóságuk jobb a réginél, új piacot is teremtet. (Lásd: előző pont.) Az új termékek szerepe a tőkés módon való árutermelésben döntő jelentőségű.

A mezőgazdaságban azonban a munkatermelékenység növekedésével nem bővül együtt a termelés, mivel a földterület kiterjesztése korlátozott. Amennyiben földet tőkével helyettesítünk, az viszont jóval eszközigényesebbé és munkaigényesebbé teszi a mezőgazdasági termelést az iparinál, és rontja a jövedelmezőséget.

A mezőgazdaság azonban új terméket, amelynek használhatósága jobb, vagy más, nem képes produkálni. Így azután a *technikai fejlődés a mezőgazdaságban a termékegység értékének csökkenésén keresztül a termelés egységének értékét is csökkenti*, ellentétben az iparral.

A mezőgazdaságot ezen sajátosságai teszik alkalmatlanná a tőkés módon való termelésre. A bérleti rendszer a kivétel volt: éppen a stagnáló technika tette lehetővé, a földmagántulajdon monopoliuma és a gyorsütemű városiasodás,⁷ valamint az, hogy a *technikai fejlődés jellege az iparban sem volt tőkemegtakarító jellegű*. De akkor is csak a földterület egy részén — feltehetően a jobb minőségű földeken — alakult ki, végig jelentős kispárasztó gazdaságok tömege mellett. „Igazi” tőkés mezőgazdasági nagyüzemek csak a gyarmatokon⁸ alakultak ki, ahol a szabad, vagy olcsó földterület, a

7. A földmagántulajdon monopoliuma — akár van három szereplő, akár nincs — a gazdálkodás tárgyára vonatkozó monopolium és nem a piacra; a termék szempontjából csak addig jelent egy meghatározott piacon monopoliumot, amíg más tényezők — pl. a szállítás tökéletlensége — ezt lehetővé teszik. A földmagántulajdon monopoliuma tehát azért is volt feltétele a tőkés bérleti rendszernek, mert a technikai stagnálás irányába hatott, aminek következtében legfeljebb a csökkenő hozadék rontotta a tőkekoefficiensét és a jövedelmezőséget; de csak az egyik termelési tényezőt kellett tőkével helyettesíteni (a földet), a másikat (a munkaerőt) nem, s így a tőke jövedelmezősége konstans maradhatott mindaddig, míg a piac ezt lehetővé tette. A piac bővülése szempontjából — természetesen a mezőgazdasági termékek piacának — a városiasodásnak — van döntő jelentősége, nem pusztán a mezőgazdasági kistermelők munkássá válásának. Az összkereslet nemcsak azért nőtt gyorsabban az össz fogyasztásnál, mert a mezőgazdasági kistermelők elszegényedésük következtében ipari munkássá váltak, hanem azért is, mert a falusi „kétlaki” kispárosok is a városba özönlöttek, ha tönkrementek. (A falusi lakosság kétlakiságát még ma sem kell különösképpen bizonyítani: bármely főfoglalkozás mellett megtalálható a mezőgazdasági tevékenység is.)

8. Az USA mezőgazdasága is a gyarmati mezőgazdaságból fejlődött ki. Eltérő vonásai abból származnak, hogy ott a tőkés termelést nem a feudalizmus, hanem az újkori rabszolgaság előzte meg. (Sőt a függetlenség elnyerése után, csaknem 100 évvel később, az 1860-as években törölték el a rabszolgaságot!)

rendkívül olcsó munkaerő stb. jövedelmezővé tette a termelést. Tehát ott, ahol a földet nem kellett tőkével helyettesíteni, legfeljebb a munkaerőt. A munkaerő helyettesítése viszont növeli a jövedelmezőséget. (Bár ezek nem tőkés jellegűek eredetileg, hiszen kezdetben sokkal inkább hasonlítottak a rabszolga-termelésre, éppen az alacsony technikai színvonal következtében.) Hozzá kell még tennünk azt is, hogy ezeken az elmaradott területeken is csak egyes termékekre specializálódtak a nagyüzemek, méghozzá nyilván olyanokra, amelyek nagyüzemi termelése alacsony technikai színvonalon is megoldható, és a termék — szállítható.

Európában pedig a kis- és középüzemek gazdálkodása vált általánossá a mezőgazdaságban. Ami viszont egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem kerültek a tőke fennhatósága alá.

A tőke tulajdonképpen gyarmatosította a mezőgazdaságot: egyáltalán nem véletlen, hogy a bérleti rendszer háttérbe szorulása (a tőkés bérleté) az imperializmus korára esik. Igaz, hogy ekkorra már az egyéni tőkék növekedése, és az ipari eszközök színterének már lehetővé, és esetleg kifizetődővé tette volna a földvásárlást, de akkorra már az ipari fejlődés üteme felgyorsult, s a gyarmatok — s egyéb tengerentúli területek — mezőgazdaságával szemben az európai mezőgazdaság nem volt versenyképes. *A tőkés mezőgazdaság kifejlődése tehát megtörtént, de nem Európában.*⁹

Az európai mezőgazdaság kisparaszti, kistőkés szinten fejlődött tovább, s mivel rákényszerült a technikai fejlesztésre, érvényre jutottak azok a sajátos vonások, amelyek alkalmatlanná tették a nagytőkés módon való gazdálkodásra. A klasszikus kapitalizmus viszonyainak fennmaradása a mezőgazdaságban, és az egész nemzetgazdaság átalakulása monopólista, illetve állammonopólista kapitalizmussá különleges helyzetet teremtett, a mezőgazdaság további fejlődése számára.

Mivel a technikai fejlődés olyan körülmények között megy végbe, amikor a tulajdonosok száma viszonylag lassan csökken — s az állami támogatás kialakult rendszere is lassítja ezt a folyamatot — a mezőgazdaság monopólizálódása elképzelhetetlen. Léteznek ugyan *horizontális* szervezetek a tőkés mezőgazdaságban, sokkal jellemzőbb azonban a monopóliumok kívülről való behatolása: a *vertikális* integráció.

Kicsit hasonlít ez — bár egészen más színvonalon és körülmények között — a kereskedelmi tőke behatolására az iparba: az eredeti tőkefelhalmozás korában. Az, hogy ennek a folyamatnak az eredménye mi lesz, az elég sok tényezőtől függ. Bennünket azonban nem a tőkés, hanem a szocialista mezőgazdaság jövője érdekel.

A szocialista országok mezőgazdasága — a természeti tényezőkkel, és általában az árutermeléssel kapcsolatos azonosságok mellett — abban különbözik a tőkés Európa mezőgazdaságától, hogy a szocialista átszervezéssel létrejöttek a valóságosan nagyüzemi termelés keretei, a szocialista termelési viszonyok talaján. Ez két, egymással szorosan összefüggő, mégis határozottan szétválasztható problémakör tárgyalását teszi szükségessé. Először is: a technikai fejlődés jelenlegi szakaszában, melyek a jellemző vonásai egy olyan mezőgazdasági növekedésnek, amelyet lényegében véve nem korlátoznak a földmagántulajdon kötöttségei, de közvetlen előzménye a kisáru-

9. Ezzel egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy Kautskynak igaza volt az imperializmus lényegének megítélésében, csupán azt, hogy *ez is velejárója volt*. (Agrárterületek szerzésére irányuló politika.)

termelés volt, s viszonylag fejlett ipar mellett létezik? Másodszor: hogyan befolyásolja a tulajdonforma és a gazdálkodás formája a mezőgazdaság fejlődését?

A termelés tényezői és a bruttó termelés szerkezete

A kapacitás, illetve a kapacitáskihasználtság és az eszközhatékonyság fogalmának azonosítása azon a feltételezésen nyugszik, hogy a termelés bővülésének alapvető korlátja a rendelkezésre álló eszközök mennyisége és minősége. Ez általában véve így is van, mivel a technika adott színvonalán az eszközök mennyisége és minősége valóban meghatározza az alkalmazható élőmunka mennyiségét és termelékenységét. A mezőgazdaságban a kapacitás szempontjából nem az élőmunka jön elsősorban számításba, mivel a növekedés nem pótlólagos munkaerőigénnyel, hanem munkaerő felszabadítással jár, hanem a földterület nagyságának és a területi termelékenységnek az alakulása.

A föld a mezőgazdaság legalapvetőbb termelési eszköze. Azt, hogy a mezőgazdaság kapacitását a föld és a munkaerő, vagy a föld és az egyéb termelési eszközök határozzák meg, ez alapvetően attól függ, hogy milyen az eszközök és az élőmunka aránya, s hogy abszolút mennyiségeik hogyan alakulnak a növekedés folyamán. (Lényegében tehát a szerves összetétel színvonalától és alakulásának tendenciájától függ.) Amennyiben magas az élőmunka aránya a holt munkához képest, s a növekedés pótlólagos élőmunkát is követel, akkor a föld és a munkaerő együttesen határozza meg a mezőgazdaság kapacitását. Ellenkező esetben fordítva: a föld és az eszközök.¹⁰ A földterület kiterjesztésének lehetősége azonban korlátozott,¹¹ ezért — valamint a csökkenő munkaerő szükséglet következtében — *a termelési kapacitás bővülésének mennyiségi (extenzív) feltétele csakis a termelési eszközök bővülése lehet.*

A mezőgazdaság kapacitása — termelési értéke — más ágazatokhoz képest bár igen lassan, de növekedett: 1938 és 1970 között a magyar mezőgaz-

10. A föld mint termelési eszköz, lényegében a mezőgazdaság állóeszközei közé tartozik; Ebből a szempontból tehát — amennyiben a földértékelés megoldása lehetővé tenné — a földdel együtt számított eszközhatékonyság is kimutatható lenne, aminek az indokoltságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a földnek nincs önálló, sajátos szerepe a termelés bővülésében. A mezőgazdasági tőke összetételében akkor is külön ki kellene mutatni a „földtőke” nagyságát és alakulását, ha közös nevezőre hoznánk az egyéb ráfordításokkal, mint ahogy az élőmunka költsége is része a forgó tőkének, de minősége és szerepe sajátos, így a változó tőke nagysága és aránya önálló jelentőséggel bír. A szocializmusban a gazdasági növekedés vizsgálatának szempontjából a mértékegység — a közös nevező hiánya — nem zavaró tényező, mivel a termelési eszközök nem öltének tőke formát, s a földterület extenzív kiterjesztése (a gazdálkodó egységek esetében) adás-vétel révén korlátozott. Más a helyzet a nem mezőgazdasági célra igénybe vett termőterülettel.

11. A földterület extenzív kiterjesztésének korlátozott volta világméretekben természetesen nem abszolútizálható. De a nagy népsűrűségű és viszonylag fejlett országokban — amely kategóriába lényegében Magyarország is tartozik — kevés kivételtől eltekintve stagnál, vagy csökken a mezőgazdasági terület nagysága. (Azokban az országokban, ahol az 1 főre jutó mezőgazdasági terület 1 ha-nál kevesebb és nem tartoznak a fejlődő országok kategóriájába.)

daság bruttó termelési értéke kb. 30%-kal nőtt¹² és e növekedés több mint fele az utolsó évtizedre, a 60-as évekre esik. (1960-ban a mezőgazdaság változatlan áron számított bruttó termelési értéke csupán 8%-kal haladta meg az 1938. évi szintet. A nettó termelési érték színvonala pedig 1968—70-ben csupán 2—3%-kal volt magasabb, mint 1938-ban, s figyelembe véve az egyes évek hullámlásait, lényegében stagnál.

A magyar mezőgazdaságban mind a földterület, mind pedig a foglalkoztatottak száma csökkenő tendenciát mutatott. 1938-hoz képest a mezőgazdasági terület 1,16 millió kat, holddal, kb. 9%-kal csökkent. A mezőgazdasági aktív keresők számának csökkenése ennél jóval gyorsabb volt, kb. 35—36%.

A két termelési tényező csökkenésének azonban nemcsak a mértéke, hanem időbeli lefolyása és üteme is különböző volt. A mezőgazdasági terület csökkenése közvetlenül a háború után megkezdődött, és az 1948—52-es és az 1958—62-es időszakokat leszámítva — amikor is 320—320 ezer kat. holddal csökkent néhány év alatt a mezőgazdasági terület — a csökkenés viszonylag lassú és egyenletes volt: évente 20—50 ezer kat. holddal csökkent.¹³

Az aktív keresők száma még az 50-es évek elején is (1951-ig) a harmincas évek szintjén mozgott, s csak ez után indult meg a csökkenés folyamata, amely 1959-ig — kisebb ingadozásoktól eltekintve — kb. 100—120 ezer fővel, kb. 7%-kal csökkentette az aktív keresők számát. A csökkenés üteme ekkor felgyorsult, s 1970-ig további 600 ezer fővel csökkent, ami 59-hez képest további kb. 29%-os csökkenést jelent.¹⁴ A termelő állóalapállomány viszont változatlan áron — 1970-re 1938-hoz képest több mint háromszorosára nőtt¹⁵ (állatállomány nélkül). A növekedés itt sem volt egyenletes, az állóalapállomány megkétszereződése a hatvanas évek elejére következett be (1961—62), 1970-re pedig kb. 3,25-szeresére nőtt. A mezőgazdaság anyagfelhasználása is növekedett, bár valamelyest lassabban, mint az állóeszközök: az 1938. évi felhasználás 1970-re duplázódott meg,¹⁶ ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy az anyagfelhasználás növekedése csaknem teljes egészében a 60-as évekre esik: 1957-ig lényegében nem érte el a 38-as szintet sem.¹⁷

A mezőgazdasági növekedés extenzív (mennyiségi) tényezőinek alakulása következtében a termelés állóeszközigényessége és anyagigényessége igen jelentősen növekedett.

Az 1000 Ft állóeszközre jutó bruttó termelési érték az 1938 évének 40%-ára, a nettó termelés pedig 30%-ára csökkent 1970-re. Ugyanakkor a termelési érték anyaghányada is növekedett: az 1938 évi 43%-ról 1970-re 50%-ra emelkedett.¹⁸

A bruttó termelési érték szerkezete tehát alaposan megváltozott: az 1938 évi kb. 40 c + 60 (v + m) ellenkezőjére fordult, s most 60 c + 40 (v + m) az arány.

12. Forrás: Fazekas Béla: Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Mezőgazdasági Kiadó, 1967. és Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1969, 1971. Az adatok 1966-ig az első forrásból származnak és 59 évi változatlan áron vannak figyelembe véve. Az 1968-as áron rendelkezésre álló adatok indexeit is az első index-sorhoz csatoltam.

13. Forrás: Uo.

14. Forrás: Uo.

15. Forrás: Uo.

16. Forrás: Uo.

17. Forrás: Uo.

18. Forrás: Uo.

Az eszközhatékonyság csökkenése, s egyben a bruttó termelési érték szerkezetének eltolódása szükségszerű következménye volt annak, hogy a termelési eszközök növekedése a másik két termelési tényező mennyiségi csökkenését ellensúlyozta, *helyettesítette* elsősorban, és csak kevésbé bővítették a kapacitást, a termelés volumenét.

A növekedés hosszútávú tendenciái rövidebb időszakot tekintve azonban nem abszolutizálható. A technikai színvonal sohasem abszolút adottság, egyrészt állandóan fejlődik (állandó mozgásban van), másrészt különböző technikai szintek (és megoldások) egy adott időszakban egymás mellett létezhetnek. Azon kívül még az adott, meghatározott eszközök élől munka-felszívó képessége (vagy a földre vetítve: területigénye) is relatív: a kapacitáskihasználás színvonalától függ, amelynek maximumát ugyan az eszközök jellege, minősége határozza meg, az optimumát viszont a társadalmi-gazdasági viszonyok.

Minél kevésbé fejlett az alkalmazott technika, annál nagyobb a lehetősége annak, hogy a hosszútávú tendenciáival ellentétes irányú helyettesítést alkalmazzanak (pl. élől munkával eszközöket, vagy földdel élől munkát stb.). A mezőgazdaságban a föld és természetes termőképessege eleve lehetőséget teremt ilyen irányú helyettesítésre, amit csak fokoz az a tény, hogy a munkafolyamatok gépesítése, „technicizálódása” alacsony fokú, mint a népgazdaság más ágazataiban.

Ez viszont azt jelenti, hogy rövid időszakban a termelési tényezők helyettesítése — bizonyos határok között — még adott technikai színvonalon is lehetséges.

Az 1960-as évek meggyorsult növekedése elsősorban a termelészövetkezetek fejlődésének eredménye: 1960 és 1970 között a mezőgazdasági termelés 22⁰/₀-kal nőtt, a termelészövetkezetek közös gazdaságainak termelése viszont több mint 40⁰/₀-kal.¹⁹

A termelészövetkezetek termelésének gyorsabb növekedésében — a termelési tényezők oldaláról vizsgálva — vitathatatlanul döntő szerepe a földterület centralizációjának és az eszközállomány gyorsütemű növekedésének volt.²⁰ A termelészövetkezetek és az állami gazdaságok mutatóit összehasonlítva azonban azt is megállapíthatjuk, hogy bár a termelészövetkezetek ter-

19. Forrás: KSH. Negyedéves statisztikai közlemények. Mezőgazdasági adatok, 1971/2—3.

20. *Egységnyi földterületre (kat, hold) jutó állóeszköz érték*

(Ft/kat. hold)

Evek	Állami gazdaság	Termelészövetkezet
1964	10 122	2971
1965	11 021	3366
1966	12 954	4345
1967	13 608	4934
1968	13 754	5468
1969	14 625	6177
1970	16 000	6991

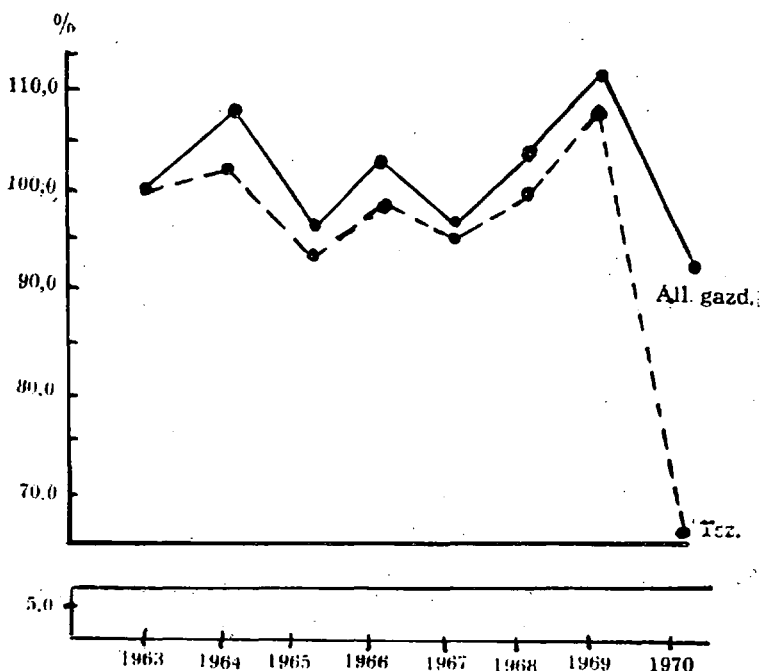
Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870—1970; Földterület I. országos adatok. Statisztikai Időszaki Közlemények 1968/11. Negyedéves Statisztikai Közlemények; mezőgazdasági adatok 1971/2—3.

melésének alapigényessége jobban nőtt, mint az állami gazdaságoké, ennek ellenére az eszközök hatékonysága magasabb.

A termelési tényezők mennyiségi viszonyait tekintve ebben két ok is közrejátszik. Először is: a földterület csökkenése a termelőszövetkezetet nem

1. SZ. ÁBRA

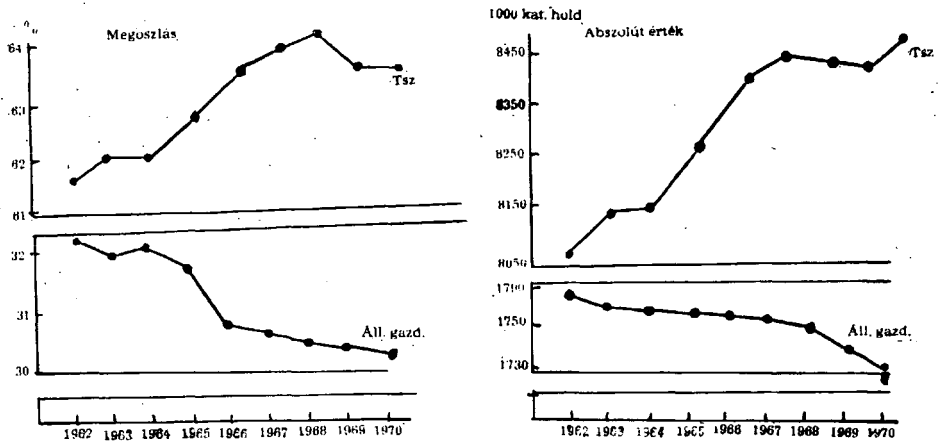
100 Ft anyagköltségre jutó nettó termelési érték
társadalmi szektorok szerinti indexe
(1963=100%)

érintette: egy év (1968) kivételével a termelőszövetkezetek összes földterülete — az átszervezés befejeződése után is — évről évre növekedett, míg az állami gazdaságoké 1962 óta fokozatosan csökkent. Másodsor: a termelőszövetkezetek — bár a fejlődés iránya ott is az élőmunka holt munkával való helyettesítése — az állami gazdaságokhoz képest élőmunkával helyettesítettek holt munkát.

A technikai színvonal különbségei a két nagyüzemi szektor vonatkozásában közvetlenül is kimutathatók, a háztáji és egyéb gazdaságokra vonatkozóan álló- és forgóeszköz adatokkal nem rendelkezünk. Az állami gazdaságokban az 1 foglalkoztatottra jutó és a termőterület egységére jutó állóeszközérték több mint kétszerese (270%, ill. 240%) a termelőszövetkezetekének 1969—70-ben, ugyanakkor az 1000 Ft állóeszközértékre jutó bruttó termelési érték az állami gazdaságokban csupán 57—70%-a a termelőszövetkeze-

Az összes földterület megoszlásának és abszolút értékének változása

tekének, a halmozatlan termelési érték pedig kevesebb, mint kétharmada.²¹ Az a tény, hogy a területegységre jutó állóeszköztérték különbsége valamivel alacsonyabb, mint az egy foglalkoztatottra eső állóeszköztérték nemcsak arra utal, hogy a foglalkoztatottak száma a termelőszövetkezetekben magasabb, hanem arra is, hogy az állami gazdaságok termőterülete viszonylag nagyobb.²² Egy gazdaság átlagos termőterülete az állami gazdaságok esetében 8–9 ezer kat. hold, míg a termelőszövetkezeteké alig több, mint egyharmada, 3–3,3 ezer kat. hold. Ebből pedig az is következik, hogy a *hosszútávú tendenciával ellentétes irányú helyettesítés nemcsak technikai színvonal, hanem üzemenagyság*, (pontosabban termőterület) kérdése is.

Pótlólagos élőmunkaráfordítás — pótlólagos holtmunkaráfordítás nélkül — lehetséges ugyan, de csak a termelési szerkezet változtatásával, a területegységre nagy hozamot adó, élőmunka extenzív termékek arányának a növelésével. Ennek azonban határt szab az üzem, a termőterület nagysága: nagyüzemi gazdaságban a sok kézimunkát igénylő ágazatok arányának kiterjesztése természeti-technikai okok miatt korlátozott (nagy tömegű, megfelelő időben elvégzendő munka stb.). Ezt csak a kisüzem teheti meg.²³

Ha továbbá még azt is figyelembe vesszük, hogy a mezőgazdaság összes bruttó termelési értékének több, mint egyharmadát a háztáji gazdaságok és a lakosság kisegítő gazdaságai adják²⁴, amelyek termelésében nagyobb szerepet játszik az élőmunka, mint a termelési eszközök, akkor megállapíthat-

21. Forrás: KSH. Mezőgazdasági Adatok 1971/2—3.

22. Forrás: KSH. Mezőgazdasági Adatok 1971/2—3.

23. A kisüzem sem teheti meg korlátlanul. Naivítás lenne azt hinni, hogy a háztáji gazdaságok a közös nélkül ilyen eredményeket érhetnek el.

24. 1970-ben az összes mezőgazdasági bruttó termelés 23%-át a háztáji, 11%-át pedig a lakosság kisegítő gazdaságai adták. Forrás: Mezőgazdasági Stat. Zsebkönyv, 1971.

juk, hogy a magyar mezőgazdaság üzemei a termelés technikai színvonalát és összetételét tekintve három, egymástól jól elkülöníthető csoportra bonthatók. A bruttó termelési érték szerkezetével jellemezve a különbségek mértéke is kimutatható. Az első csoportba az állami gazdaságok tartoznak, amelyek az összes termelési érték kb. 15%-át adják, termelési értékük összetétele pedig: 73 c + 27 (v + m); a második csoportba a termelőszövetkezetek közös gazdaságai, amelyek az összes termelési érték 50—51%-át adják, termelési értékük összetétele pedig kb. 60 c + 40 (v + m); a harmadik csoportba pedig a háztáji és kisegítő gazdaságok, amelyek a bruttó termelési érték 34—35%-át állítják elő, termelési értékük összetétele pedig kb. 40 c + 60 (v + m).²⁵ (A bruttó termelési értéknek ezek a szerkezeti arányai bár kétségtelenül jól jellemzik a technikai színvonal különbségeket, az érvényben levő árrendszer torzításait is tükrözik.)

Mezőgazdaságunk e hármass szerkezete — amely tükrözi a mezőgazdaság sajátos termelési módját — együttesen alakítja az ágazatban lekötött eszközök hatékonyságát és bruttó termelésének szerkezetét.

Az eszközigenyesség alakulásában a gazdasági növekedés folyamán, de a mezőgazdaság fejlődése során is történelmileg (és nemzetközileg) általában három szakaszt különböztetnek meg.

Az első szakaszban a holt munka felhasználás hatékonysága eléggé nagy. A termelés főleg kézimunkán alapul, a termelőerők fejlettségi foka, és a termelés színvonala alacsony, de a holt munka felhasználás még kisebb, következőképpen magas a hatékonysága.

A második szakaszban jelentősen nő a holt munka felhasználás, méghozzá gyorsabban, mint a termelés. Ez a szakasz a mezőgazdasági infrastruktúra megteremtésének és a nagyarányú gépesítésnek a korszaka. Az eszközök hatékonysága gyorsan romlik.

A harmadik szakaszban, az infrastruktúra kialakulása, a gépesítés általánossá válása után az eszközök hatékonysága ismét emelkedik, a beruházás-igenyesség csökken.²⁶

Ez a felosztás nem, illetve nemcsak a technikai fejlődés jellegére vezet vissza az eszközigenyesség változásait, hanem az új termelési módra való áttérés következményeként tárgyalja.²⁷ A magyar mezőgazdaság e szerint a második szakasznál tart: az eszközigenyesség tartós növekedésének oka tehát a nagyüzemi mezőgazdasági anyagi-műszaki bázisának megteremtése, illetve a régi bázis újjáalakításának folyamata. E fejlődési folyamatnak azonban az az érdekessége, hogy az időbeni fejlődési szakaszok nálunk térben egymás mellett, egyidejűleg is léteznek; némileg eltérő módon, de határozottan elkülönülnek. Az eszközfelhasználás alacsony, és az eszközhatékony-

25. Forrás: KSH. Mezőgazdasági Adatok, 1971/2—3. 44. 1.

26. Ez a periodizáció, és az egyes szakaszok jellemzése is az irodalomban általánosan elfogadott. Lásd pl.: Kóródi—Kovács: Mezőgazdaságunk távlati fejlesztésének egyes kérdései. Közg. és Jogi Kiadó, 1961. 57—771. 1.

Biannic: A gazdasági növekedés küszöbe: A gazdasági fejlődés feltételei. Közg. és Jogi, 1963. 347—366. 1.

Burger Kálmánné: A mezőgazdaság szerepe a népgazdaság fejlődésében. Kossuth, 1969. 208—213. 1.

Hoós János: A gazdasági növekedés alapvető tényezői. Közg. és Jogi, 1970. 61—65. 1.

27. A termelés módja itt csupán a gépi nagyüzemi termelést jelöli (szemben a kisüzemmel) függetlenül a tulajdonformától.

ság magas színvonalát képviselő kisgazdaságok — a háztáji és kisegítő gazdaságok — termelési színvonala, a területi termelékenysége, igen magas. A háztáji gazdaságokban az 1 kat. hold termőterületre jutó bruttó termelési érték kb. kétszerese az állami gazdaságokénak, és háromszorosa a termelőszövetkezetek közös gazdaságai azonos mutatójának.²⁸ Ez egyfelől annak a sajátos munkamegosztásnak a következménye, amely a termelőszövetkezetek közös háztáji gazdaságai között kialakult,²⁹ másfelől annak az általános fejlődésnek, amely a népgazdaság egészében végbement.

Az eszközfelhasználás legmagasabb és az eszközhatékonyság legalacsonyabb szintjét képviselő állami gazdaságok talán csak némi jóindulattal sorolhatók a harmadik fejlődési szakaszba, viszont az kétségtelen, hogy eszközigényességi mutatójuk lassabban nő, mint a szövetkezeteké, és területi termelékenyséjük is magasabb.

A termelőszövetkezetek képviselik a középső fejlődési szakaszt, de egyben az átlagot is, hiszen a legnagyobb a súlyuk az egész mezőgazdaság termelésében és termelési tényezőinek felhasználásában is. Továbbá az ő fejlődésük függvénye a kisgazdaságok szerepének csökkenése, a termelés mennyiségét és az össztermeléshez való hozzájárulását tekintve egyaránt. A közös gazdaságok fejlődése és annak jellegzetességei határozzák meg — és fogják a jövőben is — egész mezőgazdaságunk általános fejlődését.

A nettó termelési érték és szerkezete

A gazdasági fejlődés szempontjából egyrészt a termelés eszköz- és beruházásigényességének alakulásának van alapvető jelentősége, másrészt annak is, hogy a fejlesztés, a felhalmozás lehetősége hogyan alakul. A mezőgazdaságban a nettó termelés volumene immár 30 éve stagnál; a felhalmozás terjedelme azonban nemcsak a nettó termelési érték nagyságától, hanem annak megoszlásától, belső szerkezetétől is függ. A mezőgazdasági aktív keresők csökkenésének a nettó termelési érték szerkezetét elméletileg a fogyasztás arányának csökkenése irányába áttolja, s ezáltal bővülnek a felhalmozás lehetőségei, amire a növekvő eszköz- és beruházásigényesség következtében szükség is van. Gyakorlatilag azonban sem nálunk, sem a tőkés országokban nem volt elegendő — a felszabaduló változó tőkével együtt sem — a keletkező társadalmi tiszta jövedelem a növekvő felhalmozási szükséglet fedezésére.³⁰ Sőt, a magyar mezőgazdaságban a keletkező társadalmi tiszta jövedelem aránya nem javul, hanem egyenesen romlik.³¹ Az egységnyi, termelésből származó keresletre jutó nettó termelési érték a mezőgazdaságban — a KSH számításai szerint³² az 1958—60-as évek átlagához képest 1965-re 14⁰/₁₀-

28. Forrás: Mezőgazd. Stat. Zsebkönyv 1971; KSH. Mezőgazdasági Adatok 1971/2—3, 44., ill. 253. l.

29. A háztáji gazdaság tulajdonképpen nem is tekinthető a szó klasszikus értelmében vett kisüzemnek, mivel nemcsak intenzív termelésének, hanem létezésének feltételei is a közös gazdaság.

30. Sípos Aladár: Agrárviszonyok Nyugat-Európában. Kossuth, 1967.

31. A mezőgazdasági társadalmi termék és nemzeti jövedelemarány alakulásában az árrendszertorító hatása kétségtelenül jelentkezik. A nemzeti jövedelem belső arányait is erőteljesen torzítja. A *tendencián* azonban nem változtat. Ezért úgy gondolom, hogy nem nagy hiba most elvonatkoztatnunk tőle. Az árrendszer hatását és szerepét a következő fejezetben tárgyalom.

32. KSH. Időszaki Közlemények 1966/8.

kal csökkent. Ez a tendencia azonban a későbbiek során is folytatódott. A nettó termelési érték és a személyes jövedelmek (részesedés + alkalmazottak munkabére) alakulását összevetve a termelészövetkezetek közös gazdaságai-ban, az egységnyi személyes jövedelemre jutó nettó termelési érték 1969-ben.(!) 28%-kal volt alacsonyabb, mint 1964-ben.

1. SZ. TÁBLÁZAT

A nettó termelési érték és a személyes jövedelmek aránya (millió Ft)

	Termelészövetkezet nettó term. érték	szem. jöv	nettó term. szem. jöv.	nettó term. érték	Allami gazdaság szem. jöv	nettó term. szem. jöv.
1964	17 274	10 438	1,65	3666	3263	1,12
1965	16 606	10 874	1,52	3316	3126	1,06
1966	17 791	12 516	1,42	2981	3263	0,91
1967	17 833	13 822	1,29	3293	3341	0,98
1968	18 554	15 990	1,16	3985	3363	1,18
1969	21 565	17 981	1,19	4789	3616	1,32
1970	13 971	17 315	0,8	3032	3846	0,79

Forrás: KSH. Időszaki Közlemények. Mezőgazdasági Adatok 1968/3. 1971. 2—3.

1970-ben a rendkívül rossz időjárás következtében a személyes jövedelmek nagysága meghaladta a nettó termelési értéket, de 1969-ben is a nettó termelés 83%-át tették ki a személyes jövedelmek. Az állami gazdaságokban egyértelmű csökkenő tendencia nem mutatható ki, inkább úgy tűnik, hogy az egységnyi munkabérre jutó nettó termelés 1966—67-ig valóban csökkenést mutató tendenciája növekedésbe csapott át, s a korábbi helyzet-tel ellentétben színvonalát tekintve is kedvezőbbé vált, mint ugyanebben az időszakban a termelészövetkezetek mutatója.³³ A mezőgazdasági átlag feltehetően csökkenő tendenciát mutat, mivel a szektorok közül a szövetkezetek szerepelnek a legnagyobb súllyal.

Felvetődik a kérdés, hogy mi az oka annak, hogy az aktív keresők számának jelentős csökkenése ellenére az élömunka költsége, a fogyasztás aránya a mezőgazdasági nettó termelési értékben nem csökken, hanem növekedett? Ami azért is különös, mivel a munkatermelékenység növekedése nemcsak a foglalkoztatottak számának csökkenéséből adódik, hanem a területi termelékenység is nőtt.³⁴

A kérdést elintézhethetnénk azzal is, hogy a parasztság jövedelmi színvonal a gyorsabban nőtt, mint a munka termelékenysége, mivel az korábban elmaradt más népességcsoportok jövedelmi színvonalától. Ez önmagában véve igaz is, csak túlságosan leegyszerűsítheti a kérdést, és végső soron semmit

33. Az állami gazdaságok kedvezőbb mutatója abból is adódhat, hogy itt munkabérrel, a szövetkezetek esetében viszont részesedéssel számoltam.

34. A területi termelékenység növekedése lényegében azonos a bruttó termelési érték növekedésével szektoronként is.

sem magyaráz meg, mivel más ágazatokban is növekszik a jövedelmi színvonal, méghozzá nem is csökkenő, hanem növekvő foglalkoztatottság mellett.

Az első, és legfőbb probléma az, hogy miért stagnál a nettó termelési érték? A munkatermelékenység nettó mutatója — az 1 főre eső nettó termelés — csak a foglalkoztatottak számának csökkenése következtében nő, a területi termelékenység nettó mutatója pedig a földterület csökkenése következtében, holott a *bruttó mutatók növekedése nemcsak az anyagi ráfordítások növekedésének következménye, hanem a tényleges hozamok, a termés-átlagok is emelkedtek*. Sőt, mezőgazdaságunk termelési szerkezete sem vált az idők folyamán kevésbé intenzívvé.

Az összes, és az 1 főre jutó élelmiszer-fogyasztás — bár más cikkeknel lassabb — növekedése is arra utal, hogy nemcsak a termelési érték, hanem a használati értéktömeg termelése is nőtt. De éppen az élelmiszer-fogyasztás szerkezetének, a feldolgozott termékek arányának a növekedése hívja fel a figyelmet a mezőgazdaság egy olyan sajátos vonására, ami nagymértékben befolyásolja további fejlődését.

A mezőgazdaság — mint már ezt korábban hangsúlyoztuk — nem képes új termékeket, új használati értékeket produkálni, *s ez az oka annak, hogy a termelékenység növekedése nemcsak a termékegység, hanem a termelés egységének értékét is csökkenti*. Az élelmiszeripar képes új használati értéket produkálni, tehát ott nem is érvényesül ez a hatás. Az élelmiszerek feldolgozása azonban különvált a mezőgazdasági tevékenységtől. Kívül esik a mezőgazdaság fogalomkörén és nagyjából a mezőgazdasági üzemek tevékenységén is. Ha viszont ez igaz, akkor a mezőgazdasági termelés *mindig is eszközigényes ágazat marad*, mivel a munkatermelékenység növekedése „elértékteleníti” az alkalmazott eszközöket.

Lényegében ez a magyarázata annak is, hogy a mezőgazdasági nettó termelési érték stagnál; a munkatermelékenység növekedésének értékcsökkentő (új értéket) hatását a területi termelékenység növekedése nem volt képes túlkompenzálni.

A nettó termelési érték stagnálása azonban még nem ad választ arra a kérdésre, hogy miért tolódik el a nettó termelési érték szerkezete a fogyasztás javára.

A szerkezeti változásban döntő szerepet játszik az, hogy az élőmunka mennyisége, és az aktív keresők számának alakulása nem esik egybe a szövetkezeti szektorban. Az a tény, hogy 1966-ig csökkent a teljesített munkanapok száma, azóta viszont jelentősen emelkedett, meghaladta még az 1963. évi szintet is, eleve azt jelenti, hogy az élőmunkafelhasználás végső soron nem csökkent, hanem növekedett. A keresők számának csökkenése pedig a munkaidő-kapacitás kihasználatlansága mellett különben sem indokolja a bérek, illetve a munkaköltség csökkenését. Az egy foglalkoztatottra jutó munkanapok száma is növekedett, s így érthető, hogy a személyes jövedelem részaránya sem csökkenhetett.

További befolyásoló tényező, hogy a családi jövedelmeken belül megnőtt a közösből származó jövedelem súlya, ezen túlmenően a tagok munkaidejének jóval magasabb hányadát köti le a közös gazdaság, mint korábban. Ahogyan fokozódik a munkaidőkapacitás kihasználása, úgy növekszik az igény, hogy a közösből származó jövedelem érje el a szükséges termék nagyságát. Mint társadalmi igény lép fel az, hogy a dolgozó a munkahelyén, a közösen szerezze meg társadalmilag indokolt és elérhető jövedelmét, s ne két

helyről származzon az. A tagság oldaláról jelentkező nyomás tehát arra kényszeríti a közös gazdaságot, hogy a gépesítés és a foglalkoztatás érdekeit összehangolja. Ez a magyarázata annak is, hogy a szövetkezetekben az állami gazdaságokkal ellentétben nőtt az élőmunka felhasználás. A termelőszövetkezetek tehát nem törekedhetnek olyan mértékű gépesítésre, amely a foglalkoztatottság színvonalát, az 1 tagra eső munkanapok számát csökkenti. Az élőmunka felszabadítás csakis a generációváltás ütemében mehet végbe. Ez viszont azt jelenti, hogy a termelőszövetkezetekben — figyelembe véve a munkaidő kihasználás jelenlegi színvonalát — a társadalmi tiszta jövedelem arányának gyors javulása nem várható.